

УДК 81' 42

Роман ДУДОК

ЛІНГВО-КОГНІТИВНА ПАРАДИГМА ГУМАНІТАРНОГО ТЕРМІНА

Стаття присвячена лінгво-когнітивній парадигмі гуманітарного терміна. Проаналізовано метафору і метонімію як стилістичні фігури, що представляють високу семантичну віртуальність та смислотвірний потенціал терміна. Простежено механізми транспозиції метафори і метонімії від узагальнених понять до конкретних, спеціальних. Показано процес спеціалізації загальноживаного слова як результат різних видів “переходу” значення терміна. Висунуто ідею про те, що фундаментальні концепти є “вродженими” і репрезентують частину мовного генетичного коду людини.

Сучасна лінгво-когнітивна парадигма, яка бере свій початок з глибокої давнини, перебуває у центрі уваги лінгвістичних досліджень. Перспективу у розв’язанні проблеми співвідношення мовних і трансцендентних смислів відкрила сформована ще у 80-х роках ХХ ст. когнітивна лінгвістика, відповідно до головного постулату якої, “мова – це найкраще вікно у знання, адже ми використовуємо мову для її висловлення” [10; 109]. Однак мова не вичерпує собою усіх тих смислів, котрими носії мови володіють. Навіть у найпростіших випадках зауважуємо, що існують ідеї, які дуже важко висловити словами та при об’єктивізації яких зіштовхуємося зі значними труднощами.

Пізнання навколишньої дійсності та його закріплення в людській свідомості реалізується через конкретні мовні ознаки, тобто відображені в голові носія мови образи речей, уявлення про них. Номінація об’єктів навколишньої дійсності є ніщо інше, як мовне закріплення понятійних інтегральних та диференційних ознак, які відображають властивості денотатів. Саме так, на думку Г.В. Колшанського, здійснюється процес комунікації та інформації як матеріального втілення свідомості [6; 81].

Мета статті – простежити у лінгво-когнітивній парадигмі гуманітарного терміна роль метафоричних та метонімічних факторів. Ці процеси будучи засобами конструювання та передачі нових смислів, передбачають появу *метафори* як найактуальнішого способу виявлення механізму нових смислів.

Метафора, якій присвячено багато праць, і яка є досі недостатньо вивченою як ментальний процес когнітивного характеру, викликає у дослідників серйозні труднощі.

Певну ясність у вирішенні цієї проблеми вносить теза Е.С. Кубрякової, згідно з якою “позначенню піддаються не лише самі речі, а й думки про ці речі” [7; 61]. Складається враження, що предметні метафори первинні щодо суті метафори як такої, які допомагають людині концептуально освоювати навколишній світ. Тому дослідження предметної метафори є одним із найактуальніших завдань щодо виявлення механізмів транспозиції смислів.

Метафора – одна з найфундаментальніших форм людського мислення, як принцип ментальності вона лежить за межами мови, виступає результатом “прориву” смислів із таємних глибин людської свідомості в навколишню реальність. Метафора виконує своєрідну функцію: в той момент вербальної діяльності, коли загальноприйнята мова науки не в стані освоїти щось нове, що використовується з метою заповнити прогалину в словнику.

Найціннішим досягненням сучасних філософських та лінгвістичних досліджень природи метафори є розгляд її як когнітивної дії, що зумовило появу теорії *когнітивної метафори*. З’ясувалось, що метафора відіграє важливу роль у категоризації концептів, показуючи, як нове пізнається людиною через уже відоме, шляхом приписування йому певних прототипічних характеристик.

Найбільшого поширення тут набула позиція дослідників які вважали, що семантична ознака, покладена в основу метафоричного значення, не важлива для структури прямого значення і може взагалі бути в ній відсутня. Тобто те, “що близьке до поняття *конотація*” у розумінні Ю. Апресяна [1;159]. Подібної думки щодо входження ознак до семантичної структури вихідного слова дотримується і В.Телія, виводячи цю “ознаку на рівень позамовних смислів” [9; 227].

Справді у вихідному значенні, скажімо, лексеми ***crow*** – *ворона*, відсутні ознаки, які проявляються у відповідних метафорах та характеризують людину: *as black as crow* – *чорний як сажка*; *crows are never the whiter for washing themselves* – *чорну душу милом не відмиєш*. Натомість з’являються такі ознаки, що набувають статусу

асоціативних чи конотативних, які виводяться мовцями з широкого культурного контексту: *crow will not pick out crow's eyes* – *ворона вороні ока не виклює* (SD). Єднальною ланкою між базовим та метафоричним значенням служить імпліцитний компонент – *інваріант*, виявлений у дефініції вихідного значення, який виконує у процесі метафоризації важливу смислотвірну роль.

Пропонуємо застосувати для позначення імпліцитного компонента термін *спільний семантичний інваріант* як “елемент семантики, що складається з однієї або низки диференційних сем” [4;47].

Елементи подібності, виявлені свідомістю носія мови та реципієнта називаємо *символом метафори* за допомогою якого можна експлікувати приховані компоненти смислу, що актуалізуються в метафорі *crow*:

– *The next town is thirty miles from here, as the crow flies* – *Наступне місто розташоване за тридцять миль звідси, якщо навпростець (буквально шляхом, яким летить ворона).*

– *His prediction was completely wrong, and he had to eat crow.* – *Його передбачення було повністю хибним, і він змушений був визнати, що він прогавив.*

Особливий випадок у статусі символу метафори становлять іменникові метафоричні одиниці – які служать засобом зіставлення з об'єктом.

- *crow's feet* – *зморшки (особливо у куточку ока).*

Додамо, що укр. *тава (прогавити)* характеризує неухважну людину, але цей смисл не може бути виведений із спостережень за життям ворон бо, як стверджують орнітологи (відомий австрійський біолог Конрад Лоренц, лауреат Нобелівської премії), ворони надзвичайно пильні птахи, що підтверджується низкою таких метафор:

– *(розм.) crow* – *зłodій, що стоїть на сторожі;*

– *crow's nest* – *спостережна вишка,(мор). “вороняче гніздо” (площадка на щоглі корабля для спостереження);*

– *(перен) “книжкова полиця” (огляд літератури в журналі або газеті)* (OID).

На користь такого припущення свідчить і той мовний факт, що метафора *ворона* описує не просто неухважну людину, а таку що втратила певні можливості (“*прогавила*”), де семантика метафори

виступає виразніше завдяки підсиленню смислу префіксом: “*про + дієслово*”.

Таким чином, символ метафори може будуватися не лише з ядерних, а й периферійних змістів, які породжуються етнокультурними традиціями.

Інший стилістичний троп – **метонімія** – у когнітивному аспекті є способом ментального засвоєння дійсності, пізнавальним механізмом, який дає змогу людині переходити у процесі узагальнення до часткового, від конкретних явищ навколишньої дійсності до абстрактних (синекдоха).

За Н.Д. Арутюною, “метонімія – це перенесення імені з одного класу об’єктів чи поодинокого об’єкта на інший клас чи окремих предмет, який асоціюється з даним предметом за суміжністю” [2;300]. Якщо метафора не змінює референції, то для метонімії вона є генезисною. Тобто метонімія – це семантичний зсув у референції, в результаті чого “породжується” новий смисл, який спеціалізує і генералізує значення терміна.

Порівняємо метонімічну транспозицію, де частину замінюють цілим, або ціле частиною *foot* – “нога” і “*nixota*”, *hand* – “рука” і “*робітник*”. У різних мовах метафоричні перенесення не збігаються. Якщо, метафора – це символ, образ, то метонімія – це знак, пор. укр. *вушко голки*; та англ. *eye of the needle* (букв. *око голки*), або, укр. *ніс чайника* і фр. *bec du bouilloir*- (*дзьоб чайника*). Важко логічно пояснити, чому англійська мова акцентує на “мертвості цвяха”, (*as dead as a doornail* – “мертвий як цвях у дверях”, або холодності огірка (*as cool as cucumber* – “холодний як огірок”).

Метонімія, як і метафора, забезпечують когнітивний механізм репрезентації необхідних смислів, які породжують асоціативні, конкретні ідеї, пошквалюють спілкування. Скажімо, предмети, пов’язані з людиною, вважають репрезентантами самої людини: що тісніший зв’язок, то сильніше впливає річ на людину, адже асоціативне мислення закладене в самій основі людського розуму. Метонімія, так само як і метафора, прямо вказує на наявність у глибинах людського пізнання масштабніших щодо “*частин*” концептуальних одиниць, знань про світ, що в свою чергу свідчить про особливу системність людського мислення, про голістичність людської свідомості у повному її обсязі.

Скажімо, іменник *inflation* (*n*) – *надування, роздування, накачування* в гуманітарній сфері закріпився як широко відомий термін *inflation* – *інфляція; economic condition characterized by a rise in the average price level, usually caused by an increase in money supply without a corresponding increase in the supply of goods and services* – *економічний стан, який характеризується підйомом середнього рівня ціни, спричинений зростанням грошової маси без відповідного забезпечення товарів та послуг (OID)*, де узагальнена ознака – *накопичування чогось* у спеціальному терміні – *інфляція* чітко виокремлюється через *стабільний інваріант*. Проаналізуємо інший приклад, *ladder* (*драбина*), яка метафорично передає ідею шляху, руху, сходження вгору чи, навпаки, вниз. Зокрема, в економіці: *ladder of economic development* – *ступені/рівні економічного розвитку* або *ladder of success* – *засіб домогтися успіху; шлях до успіху*;

– *He was high in the political and social ladder* – *Він піднявся високо по політичній і соціальній драбині*;

– *the social ladder* – *соціальна градація*;

– *He was laddered to the top of his profession.* – *Він піднявся до вершини своєї професії*, де *ladder* вже не сприймається як метафора, оскільки вона (метафора) лексикалізувалась, стала узуальною, втратила свої ознаки завдяки семантичним процесам термінологізації.

У випадку метонімії, предмети, процеси і явища, як відомо, репрезентують щось, частиною чого вони є, або більше узагальнення частини. У цих обставинах образ слугує засобом репрезентації типовішого явища, якому він належить.

Так, скажімо, статую Свободи у Нью-Йорку – *Statue of Liberty* – часто розглядають як символ цього міста й Америки; афінський Акрополь – загальноприйнятий символ Стародавньої Греції тощо. Такі символи володіють особливою когніцією: вони можуть отримувати нові смисли, не втрачаючи старих.

Зазначимо, що метафоричний і метонімічний шляхи утворення термінів пов'язані, власне, з образною сферою і не виходять за їхні межі, цей спосіб реалізується вже на рівні мовної свідомості людини, оскільки лежить у сфері плану вираження мови – формальних (лексичних) засобів позначення понять.

Зазначимо, що люди живуть не лише у матеріальному світі і не лише у світі соціальному, вони знаходяться під владою конкретної мови, як засобу вираження. Хоча цей світ не може бути осмислений людиною *in toto*, все ж він належить сфері усвідомленого. Завдяки цій усвідомленості світ може бути “зібраний” з окремих фрагментів у цілісну концептуальну мовну картину світу наповнену такими концептами.

Поділяємо думку тих дослідників, які визначають *концепт* у лінгво-когнітивній парадигмі терміна, як “*вербалізований смисл*” (В. Зусман, Ф. Бацевич, М. Алефіренко, В. Манакін, С. Жаботинська, Н. Болдирев та ін). Зокрема, В.Н. Манакін визначає вербалізований концепт як “одиницю етнокультурної інформації, що відображає світ національного сприйняття предметів і понять, позначених мовою” [8;326]. С. А. Жаботинська вважає його “мінімальним *“пакетом”* інформації, репрезентованим в одиницях мови та мовлення” [5; 3 –11].

Доцільно тут навести дві чітко виражені теорії виникнення і природи концептів: вроджені концепти і їхній подальший розвиток. Будь-який концепт можна висвітлювати на тлі концептосфери або її структурної одиниці домену. Термін “*домен*” (*domain*) дослідники вживають у когнітивній семантиці для позначення сукупності знань, необхідних для розуміння концепту. Домен слугує сполучною ланкою концептуалізації – базою, щодо якої профілюється певна семантична структура. Відповідно, актуалізований у свідомості носія мови концепт може реалізуватися на базі одного або декількох доменів, чи концептосфери.

Услід за А. Вежбицькою, як однією із провідних теоретиків когнітивної семантики, вважаємо, що пізнання людського мислення пролягає через пошук *елементарних частинок концептів (смислів)*, які є найкращим відображенням людського мислення. Саме ці елементарні частинки дають змогу описувати всі значення у мові, оскільки “будь-який концепт (*semantic primitive*) закодований у тій чи іншій одиниці будь-якої мови у вигляді елементарних смислів-сем, котрі семантично неподільні та універсальні” (А. Weirzbicka), [11; 59].

На наше переконання у мові зафіксовані лише найважливіші для людей поняття, мовні засоби необхідні не для існування, а для

повідомлення концепту. Учені зазначають, що концепти утворюють інформаційну базу мислення, певний концептуальний каркас свідомості, що уможливило подальший процес когнітивного осмислення дійсності, вони складають необхідний поняттєвий фонд, ресурс для здійснення мисленнєво-мовленнєвої діяльності. У перспективі видається актуальною проблема розмежування ментальної (формальної) та змістової структур концепта, який, за твердженням Н.Н. Болдирева, “містить найзагальніші суттєві ознаки предмета/явища”[3;36–38]. Концептуальний аналіз гуманітарних терміносистем виявив домінування міждисциплінарної антропоморфної моделі експлікованої субстантивами, предикативами та ад’єктивами через проекцію конкретно зумовлених *елементарних смислів*.

Міжфахова кореляція гуманітарного терміна. На сучасному етапі розвитку гуманітарної термінології чітко простежується тенденція поширення кількості та обсягу понять смислів, виражених через уже існуючі терміни, скажімо, міждисциплінарний термін: *кореляція* – (англ.) *correlation, mutual relation of two or more things, parts etc* – *взаємне відношення двох або більше речей, частин тощо*; (нім.) *Korrelation* – *співвідношення*, (укр.); – *відповідність, взаємозв’язок предметів або понять*, як от у наступних прикладах:

– *in statistics – the degree of correlation between two or more attributes or measurements on the same group of elements; у статистиці – ступінь відношення між двома чи більше означеннями чи мірами тої самої групи елементів*;

– *correlation coefficient (ratio) – відношення коефіцієнта*;

– (gram). – *having a mutual relation; answering to or complementing one another as: either ... or ..., where.. there ... (SD) – у граматиці, такий що має взаємовідношення, відповідає або довершує одне одного наприклад, або ... або ...*

Додамо, що термін *correlation* уперше запровадили у фонології (М. Трубецький, Ф. Мартіне), які визначали його як низку фонематичних опозицій за однією диференційною ознакою. Згодом його почали застосовувати в морфології (Ф. Фортунатов, А. Шахматов). У процесі розвитку мовознавчих наук теорія фонологічної кореляції поширилась на інші рівні мови, зокрема семантичний а згодом на когнітивний. З одного боку, *кореляція* є

протиставленням за однією ознакою, за наявністю/відсутністю ознаки, а з іншого – це взаємний зв'язок, взаємозалежність. Переходячи з однієї сфери науки в іншу, спостерігаємо різноманітні семантичні трансформації, від розширення семантичного поля до появи нового смислового відтінку.

Отже, у семантичній структурі терміна *correllation* наявні ознаки вказують на його *полісмисловість*: *The correlation between two words in the text – співвідношення двох слів у тексті. – correlative word or term. – (gr.) either and or are correlative conjunction – (співвідносні займенники). Good is the correlate of evil. – Добро корелює зі злом. – A high correlation between unemployment and crime. – Тісний взаємозв'язок між безробіттям та злочинністю (OID).*

Широка семантика терміна *correlation* передбачає входження в понятійні зв'язки інших терміносистем і формування ними синонімічних рядів, дає змогу виявити у ньому *гіперо-гіпонімічні* зв'язки загальною умовою яких є формування *синкретизму* корелятивів, коли вони виступають виразниками загального й конкретного.

Низка прикладів парадигми *to run* підтверджують цю думку:

– *The Sunday Times ran a story about the discovery of Hitler's diaries (printed).* – Газета надрукувала матеріали про віднайдення щоденників Гітлера.

– *Johnny's running a temperature today: he may have flue.* – Джонні сьогодні має температуру, можливо, у нього грип.

– *If you didn't run after her so much she might be more interested in you.* – Якби ти так багато не бігав за нею, вона може, більше б цікавилася тобою;

– *Time is running out and we must hurry.* – Час тікає і ми мусимо спішити.

– *The bill ran to \$100.* – Рахунок сягнув 100 доларів;

– *The picture runs for two hours.* – Фільм триває (іде) дві години;

– *She ran her husband into debts.* – Вона втягнула свого чоловіка в борги (SD).

Смислотвірний потенціал термінолексему *to run* дає змогу навіть передавати протилежний зміст – друкувати матеріали,

переносити високу температуру чи бігати за кимось – що є свідченням мовного синкретизму, наближеного до *енантиосемії*.

– *Since their parents divorced those children have been running wild.* – *Відтоді як їх батьки розлучились, ці діти ростуть без догляду (без виховання);*

– *He lived to be 92, so I think He had a good run for his money.* – *Він прожив до 92, Отже, я думаю, він заробив добрі гроші;*

– *The escaped murder has been on the run for three weeks.* – *Зниклий убивця знаходиться у бігах три тижні;*

– *I can't remember how the rest of Hamlet's speech runs.* – *Я не пам'ятаю, як звучить решта монологу Гамлета.*

– *Through his habitual lateness he ran the danger of being fired.* – *Через свої постійні запізнення він ризикував бути звільненим з роботи (OID).*

Смислово конкретизацію терміна простежуємо також на прикладах метафоричної парадигми **wing** – крило:

– *The Senator is on the liberal wing of the Republican Party.* – *Сенатор належить до ліберального крила Республіканської Партії;*

– *to clip smb's wings* – *підрізати комусь крила, обмежити свободу;*

– *to wait in the wings* – *чекати за лаштунками свого часу виходу на сцену, чекати свого зручного часу тощо (SD).*

Як засвідчує викладене вище, стилістичні тропи володіють продуктивним лінгво-когнітивним потенціалом та виступають одним із найважливіших джерел поповнення смислового корпусу гуманітарних терміносистем. Підсумовуючи викладене зазначимо, що наявність семантичного інваріанта здатна зіставити семантичні концепти/сенси шляхом абстрагування мислення та виокремлення узагальнених семантичних компонентів – сем; стилістичні фігури (метафора, метонімія тощо) у результаті когнітивного механізму транспозиції покликані створювати нові сенси; вільне поєднання узагальнених та диференційних ознак у структурі значення терміна сприяє виникненню його нового смислу.

Окреслені проблеми, пов'язані із вивченням лінгво-когнітивної парадигми терміна і надалі будуть актуальними та вимагатимуть у перспективі подальших розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Апресян Ю. Д.* Избранные труды / Ю. Д. Апресян // Т.П. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – С.159.
2. *Арутюнова Н. Д.* Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М., 1990. – С.300.
3. *Болдырев Н. Н.* Когнитивная семантика: Курс лекций по английскому языку / Н. Н. Болдырев. – Тамбов, 2001. – С. 36–38.
4. *Дудок Р.І.* Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках : монографія / Р.І. Дудок. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2009. – 358 с.
5. *Жаботинская С. А.* Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования / С. А.Жаботинская // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1997. – Вип. 2. – С. 3–11.
6. *Колшанский Г. В.* Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г. В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 81.
7. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М., 2004. – 362 с.
8. *Манакин В. Н.* Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К., 2004. – 326 с.
9. *Телия В.Н.* Конотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
10. *Чейф У. Л.* Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М., 1975. – 410 с.
11. *Wierzbicka A.* Semantic Primitives / *Anna Wierzbicka.* – Frankfurt/m, 1972. – 590 p.

Список скорочень:

OID – Oxford Illustrated Dictionary. Oxford University Press, 1962.
SD – Scribner Dictionary by William D. Halsey. Mission Hills, California, 1986.

It has been stressed in the article that metaphor and metonymy as stylistic devices show a very high semantic productivity and senseforming

potential. The mechanisms of metaphor and metonymy transposition from generalized notions to specific specialized ones have been shown. The process is being carried out by specializing the words of common use resulting in various kinds of transposition; the main meaning by similarity (metaphor) or by contiguity (metonymy). The idea has been raised that fundamental concepts-senses are “inborn” being a part of genetic human inheritance. The termforming function of transpositive devices and their senses have been also analysed.

УДК: 811.111'42

Лілія КУЗНЕЦОВА

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ

Стаття присвячена проблемам концепції літературного тексту та концепт аналізу. Зроблена спроба аналізу понятійних категорій концептуального аналізу та їх зв'язок з когнітивно-пропозиційною структурою дискурсу.

Ключові слова: концепт, концепт аналіз, текст, дискурс, дискурс-аналіз.

Проблема концепції літературного тексту вважається предметом літературознавства та естетики. Лінгвістика обмежувалась інтерпретацією стилістичного використання в тексті мовних одиниць без урахування їхнього концептуального смислу. Поворот лінгвістики до цілісного тексту/дискурсу як об'єкту досліджень, а також залучення антропоцентричної парадигми і когнітології змінили характер лінгвістичного аналізу художнього тексту (ХТ). Концептуальний аналіз активно використовують у: 1) *лексиці і фразеології*, 2) *визначенні семантичної структури лексики та словникового складу мови*, 3) *створенні послідовної моделі концептуального аналізу (КА) тексту*. Серед них зв'язок мови і культури, ментальна природа концепту, його універсальність, динамічний характер відіграють істотну роль. Поняття концепту та методів його аналізу входять у зміст когнітивних досліджень, розробляється і вивчається багатьма вченими (С. А. Аскольд, Л. Г. Бабенко В.З.Дем'янков С. А. Жаботинська, В.Г.Зусман, О. С. Кубрякова, В. А. Кухаренко, В. І. Карасик, Д. С. Ліхачов, Л. В. Міллер, В. Г. Ніконова, А. М. Приходько, М. М. Полюжин, З. Д.